

ΕΜΠ

Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Αρχιτεκτονική – Σχεδιασμός του χώρου - Πολεοδομία Χωροταξία, 2013 -2014

ΜΑΘΗΜΑ : Μεταλλαγές των ιδεών για τη πόλη – Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτισμός και πόλεις από τον 20^ο στον 21^ο αιώνα.

ΟΝΟΜΑ: ΠΙΤΤΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

ΘΕΜΑ // ΧΩΡΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΣΕ ΕΝΑΝ ΣΥΝΟΡΙΑΚΟ ΤΟΠΟ

ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΤΗΡΟΥΜΕΝΗ ΖΩΝΗ

ΜΑΡΤΙΟΣ 2015

ΘΕΜΑ // ΧΩΡΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΣΕ ΕΝΑΝ ΣΥΝΟΡΙΑΚΟ ΤΟΠΟ
ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΤΗΡΟΥΜΕΝΗ ΖΩΝΗ

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
ΙΣΤΟΡΙΚΟ – ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ / ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
ΣΥΝΟΡΑ ΚΑΙ ΣΥΝΟΡΙΑΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	11
I. «Η ΕΘΝΟΚΑΘΑΡΣΗ»	11
II. ΕΘΝΙΚΑ ΣΥΝΟΡΑ	12
III. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΣΥΝΟΡΩΝ	15
IV. ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ ΣΥΝΟΡΑ / ΕΠΙΤΗΡΟΥΜΕΝΗ ΖΩΝΗ	16
V. ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
ΑΠΟ ΤΟ ΤΟΠΙΚΟ ΣΤΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ	23
I. ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ	23
II. ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ	24
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	25
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	27

// ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέμα της εργασίας αφορά στη μειονότητα της Θράκης και συγκεκριμένα στην ομάδα των Πομάκων που ζουν στην ορεινή περιοχή της Ξάνθης. Η εργασία εστιάζει στο συγκεκριμένο τμήμα της μειονότητας λόγω των ιδιαίτερων θεσμικών, και πολιτικών πρακτικών που επέβαλλε το ελληνικό κράτος με τον αποκλεισμό της περιοχής και που μέχρι πρόσφατα (1996) ζούσαν υπό το Στρατιωτικό καθεστώς της Επιτηρούμενης ζώνης. Συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές, επηρέασαν την κοινωνική και οικονομική διάρθρωση των Πομάκων και κατέπεκταση την χωρική τόσο σε οικιστικό και πολεοδομικό πλαίσιο όσο και σε χωροταξικό.

Θεωρώντας την ανταλλαγή πληθυσμών ως σκληρή έκφραση εθνοποίησης, οι μειονότητες που προκύπτουν από τη Συνθήκη της Λωζάννης, αντιμετωπίζονται ως εξαίρεση ακόμα και στο πρόταγμα της ισότητας των πολιτών για λόγους εθνικού συμφέροντος¹. Στόχος είναι να δούμε πως η μειονοτική πολιτική στην Ελλάδα προσπάθησε να δημιουργήσει ένα ομοιογενές σύγχρονο έθνος - κράτος και την αντίφαση που παράλληλα εμφανίζεται, μέσα από την αποεθνοποίηση που προβάλλει η λογική της παγκοσμιοποίησης.

Θα προσεγγίσω το θέμα μέσα από την συνοπτική ιστορική αναδρομή της Θράκης εφόσον θεωρώ πως η ελληνική μειονοτική πολιτική από το 1923 και μετά αποτελεί εργαλείο ανάγνωσης της υφιστάμενης κατάστασης της περιοχής μελέτης. Οι περιορισμοί που επέβαλε στην μειονότητα το ελληνικό κράτος (κοινωνικοί, πολιτικοί, νομικοί κλπ) προκειμένου να διατηρήσει την εδαφική κυριαρχία του και την ομοιογένεια στο εσωτερικό του, έθιξαν την έννοια της ιδιότητας του πολίτη ενώ ταυτόχρονα έξω από τα σύνορα της χώρας η ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη επανακτάται. Λειτουργικός ρόλος της ιδιότητας του πολίτη είναι τελικά να διαχωρίζει ποιος εντάσσεται και συμμετέχει στο κρατικό σύνολο και ποιος αποκλείεται και δεν αξίζει να ονομάζεται Έλληνας πολίτης. Οι Πομάκοι φαίνεται πως εντάσσονται στη δεύτερη κατηγορία και το ελληνικό κράτος έλαβε μέτρα για να το κάνει σαφές. Το στρατιωτικό καθεστώς, η ελεγχόμενη μετακίνηση, η γενικότερη πολιτική διακρίσεων, τα σύνορα που ορίζουν τι είναι «μέσα» και τι «έξω» αποτελώντας μια μορφή ελέγχου και εξουσίας, κατατάσσουν την μειονότητα της ορεινής αυτής περιοχής σε εργαλείο εκβιασμού δημιουργώντας συνθήκες αντίστοιχες με αυτές που επικρατούν σε εμπόλεμες ζώνες. Η κατάργηση της

¹ Το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην ελληνική έννομη τάξη, Σουλ. Τόμος Επιμ. Χριστόπουλος Δ. ΚΕΜΟ, Εκδ. Κριτική.

μπάρας 1996 ως εμπόδιο διακίνησης ανθρώπων και αγαθών δεν σημαίνει πως καταργήθηκε και το θεσμικό πλαίσιο του διαχωρισμού.

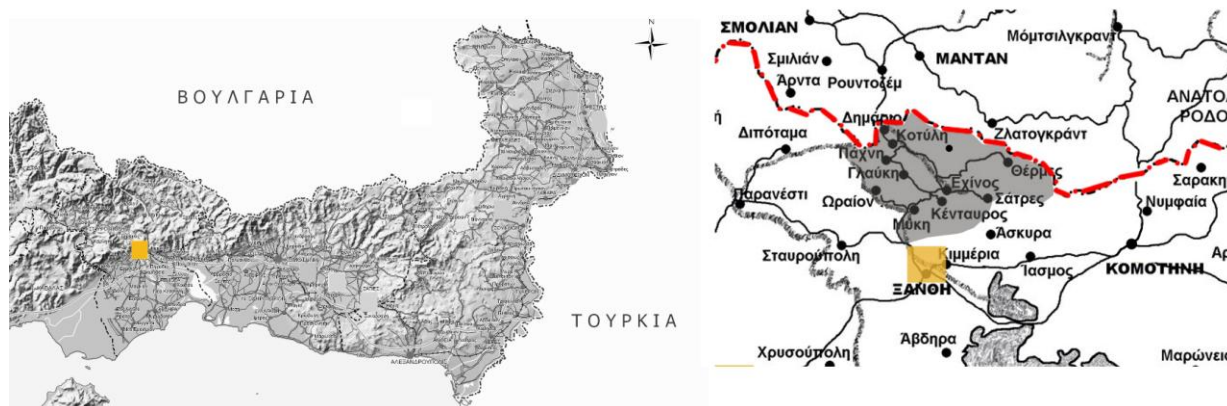
Στο τελευταίο κεφάλαιο γίνεται ένα συσχετισμός των εθνικών συνόρων με τα εσωτερικά σύνορα της Ε.Ζ. και της μειονότητας με τους μετανάστες μέσα από τους μετασχηματισμούς σε επίπεδο οικονομίας, κοινωνίας και γενικότερης πολιτικής.

Η εργασία στηρίζεται στην σχετική βιβλιογραφική τεκμηρίωση αλλά και την επιτόπια έρευνα στα Πομακοχώρια προκειμένου να υπάρξει μία βιωματική προσέγγιση τόσο σε χωρικό όσο και σε ανθρωπολογικό επίπεδο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

// ΙΣΤΟΡΙΚΟ – ΠΟΛΙΤΙΚΟ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Η περιοχή μελέτης βρίσκεται στη Θράκη και συγκεκριμένα στο νομό Ξάνθης. Καταλαμβάνει τμήμα της οροσειράς της Ροδόπης βόρεια της Ξάνθης και εκτείνεται μέχρι τα σύνορα με τη Βουλγαρία. Οι κάτοικοι της περιοχής, οι Πομάκοι, αποτελούν ένα τμήμα της μουσουλμανικής μειονότητας που κατοικεί στη Θράκη και αποτελεί τη μόνη μειονότητα εντός της ελληνικής επικράτειας που αναγνωρίζει επίσημα το Ελληνικό κράτος. Η αναγνώριση έγινε σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάννης το 1923 και η χρονολογία αυτή θα αποτελέσει την αφετηρία της περιόδου που θα μελετήσω.

Εικόνα 1-Περιοχή Μελέτης

Η **συνθήκη της Λωζάννης το 1923** είχε στόχο τις εδαφικές ρυθμίσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας και ταυτόχρονα την οριστική ρύθμιση των ελληνοτουρκικών διαφορών με την προσάρτηση της Δ. Θράκης στον κορμό της ελληνικής επικράτειας. Σημαντικό σημείο της Συνθήκης αποτέλεσε το γεγονός ότι υπαγόρευε την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Τουρκία. Από την ανταλλαγή εξαιρέθηκαν οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης και των νήσων Ίμβρος και Τένεδος και αφετέρου οι μουσουλμάνοι της Θράκης. Οι μουσουλμάνοι της Θράκης αποτέλεσαν τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης η οποία αφορά τρεις διαφορετικές ομάδες. Τους Τουρκογενείς, τους Πομάκους και τους Αθίγγανους. Η θρησκεία αποτέλεσε κύριο στοιχείο προσδιορισμού της ταυτότητας των ατόμων ή ομάδων και έθεσε κάτω από το ίδιο θεσμικό σχήμα ομάδες που δεν είχαν άλλο κοινό σημείο. Η κοινή θρησκευτική πίστη δεν αρκούσε για να συνενώσει όμως τις

διαφορετικές κοινότητες των μουσουλμάνων στο επίπεδο της κοινωνικής ζωής και οργάνωσης. Οι Τουρκογενείς είναι διασκορπισμένοι στις πεδινές εκτάσεις της Θράκης ενώ οι Αθίγγανοι είναι εγκατεστημένοι στις περιφέρειες των αστικών κέντρων. Οι Πομάκοι αποτελούν την ομάδα που ζει στις ορεινές περιοχές, στους νομούς Ξάνθης και Ροδόπης και λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της υπάρχει η δυσκολία προσδιορισμού της ταυτότητας τους.

Λόγω της στρατηγικής της θέσης, η Θράκη συνέχισε να αποτελεί πεδίο διαμάχης μεταξύ των τριών κρατών - Ελλάδα, Τουρκία, Βουλγαρία - εφόσον αποτελούσε πλέον το βορειοανατολικό συνοριακό χώρο του ελληνικού κράτους, γειτνιάζοντας βόρεια με τη Βουλγαρία και ανατολικά με τη Τουρκία και την καθιστά περιοχή "υψηλής εθνικής σημασίας και πολιτικής ισορροπίας"². Στο κλίμα αυτό, η μειονότητα αποτελεί εργαλείο πολιτικών συμφερόντων ανάμεσα στις τρεις χώρες ενώ ταυτόχρονα τα κοινωνικά της δικαιώματα σχετίζονταν με τις μεταξύ τους σχέσεις.

Κατά τον **2^ο Παγκόσμιο πόλεμο**, η Θράκη υφίστανται τη δεύτερη βουλγαρική κατοχή και η ελληνική πολιτεία φοβάται το ενδεχόμενο ομογενοποίησης των Ελλήνων Πομάκων της Θράκης με την κοινότητα των Βούλγαρων Πομάκων. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τις βλέψεις της Βουλγαρίας προς το Αιγαίο δημιουργούν ένα αίσθημα φόβου προς τη Βουλγαρία. Μετά το τέλος του Πολέμου και το κλίμα **Ψυχρού Πολέμου** που ακολούθησε διαμορφώθηκαν ισχυροί θεσμοί οικονομικής (Ο.Ο.Σ.Α) και πολιτικής (Ν.Α.Τ.Ο) συνεργασίας. Με την ένταξη της Τουρκίας και της Ελλάδας στο Ν.Α.Τ.Ο το 1952 και της Βουλγαρίας στο ανταγωνιστικό στρατόπεδο, ο φόβος για τη Βουλγαρία παίρνει τη μορφή πολιτικού δόγματος - «Από Βορρά κίνδυνος». Στις συνθήκες αυτές η ελληνική πολιτεία δείχνει ανοχή στις προσπάθειες ομογενοποίησης των Πομάκων με το τουρκογενές στοιχείο με άμεσες επιπτώσεις στη μειονότητα που θα αναφερθούν παρακάτω.

Οι σχέσεις Ελλάδας – Τουρκίας παραμένουν ομαλές μέχρι τη δεκαετία το 1955 που έγινε το πογκρόμ στη Κωνσταντινούπολη και εκδιώχθηκαν πολλοί Έλληνες της εκεί μειονότητας. Το πρόβλημα εντείνεται τη **δεκαετία του 1960**, με την όξυνση του Κυπριακού και επιστρέφει πλέον και το τελευταίο σημαντικό τμήμα της ελληνικής μειονότητας. Στη φάση αυτή, ανατρέπεται ουσιαστικά η αρχή της αμοιβαιότητας που προέβλεπε η συνθήκη της Λωζάννης και ενώ ο αριθμός των μουσουλμάνων της

² Σεβαστή Τρουμπέτα. 2001. Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων, ΚΕΜΟ- εκδ. Κριτική

Θράκης παραμένει σχεδόν σταθερός οι Έλληνες της Τουρκίας ουσιαστικά εξαφανίστηκαν. Τη **δεκαετία του 1970** η Τουρκία διαμορφώνει πολιτική διεκδικήσεων με αποκορύφωμα την απόβαση και τη στρατιωτική κατοχή μέρους της Κύπρου. Ταυτόχρονα καλλιεργεί εντυπώσεις θέτοντας το ζήτημα της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των μειονοτικών ομάδων που ζουν στη Θράκη και χρησιμοποιεί την πολιτική συγκρότηση της μειονότητας ως μοχλό πίεσης στην εσωτερική πολιτική της Ελλάδας. Πλέον το δόγμα «από ` κίνδυνος» έχει αντικατασταθεί με το δόγμα «εξ' Ανατολής απειλή».

Όλα τα παραπάνω οδήγησαν την Θράκη σε απομόνωση και εγκατάλειψη. Αυτό δεν ήταν μόνο ζήτημα της γεωγραφικής της θέσης αλλά και των γεωπολιτικών σχηματισμών και των πολιτικών επιλογών των εκάστοτε κυβερνήσεων. Η κατάσταση αυτή επιδεινώνεται από τις κακές συγκοινωνιακές συνδέσεις και υποδομές και από την επιλεκτική αναπτυξιακή πολιτική που είχε εφαρμοστεί. Ουσιαστικά, για την Ελλάδα η Θράκη αποτελούσε πεδίο διαπραγματεύσεων και μέχρι να εξασφαλιστεί οριστικά η ελληνική της υπόσταση δε γίνονταν δαπάνες για την περιοχή. Ταυτόχρονα, τα μεγάλα ποσοστά της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη, δημιουργούσαν την αίσθηση στην ελληνική κοινωνία, πως από τα οποιαδήποτε αναπτυξιακά έργα στη περιοχή θα ωφεληθεί κυρίως η μειονότητα. Η αντίληψη αυτή, ήταν κάτι που απαιτούσε χρόνο και παιδεία για να ανατραπεί. Η κοινωνική και οικονομική υποβάθμισης της περιοχής ευθύνεται για τη μετανάστευση ατόμων και για τον δημογραφικό μαρασμό της Θράκης- από την πλειονότητα.

Έτσι, **τέλη της δεκαετίας του 1970** μεγάλο μέρος του πλειονοτικού πληθυσμού της Θράκης έχει μεταναστεύσει και η περιοχή είναι παραμελημένη και αποκλεισμένη από τα αναπτυξιακά προγράμματα της χώρας. Παράλληλα η πτώση της δικτατορίας απαιτεί πολιτική κινητικότητα στην εσωτερική πολιτική. Στη φάση αυτή προκύπτει το «ζήτημα της Θράκης» που εμπεριέχει δύο πτυχές: Την οικονομική και κοινωνική υποβάθμιση της περιοχής και τον κίνδυνο του αφελληνισμού κάτι που θα μπορούσε να ευνοήσει τον τουρκικό επεκτατισμό. Προς αποφυγή αυτών επιβάλλεται μια αναπτυξιακή πολιτική προκειμένου να ενισχυθεί ο ελληνικός εθνικός χαρακτήρας της Θράκης και να ενισχυθεί η τοπική οικονομία ενώ ταυτόχρονα προσφέρθηκαν θέσεις εργασίας και άλλα κίνητρα σε μέλη της μειονότητας στα μεγάλα αστικά κέντρα - και κυρίως στην Αθήνα - προκειμένου να εγκατασταθούν εκτός Θράκης.

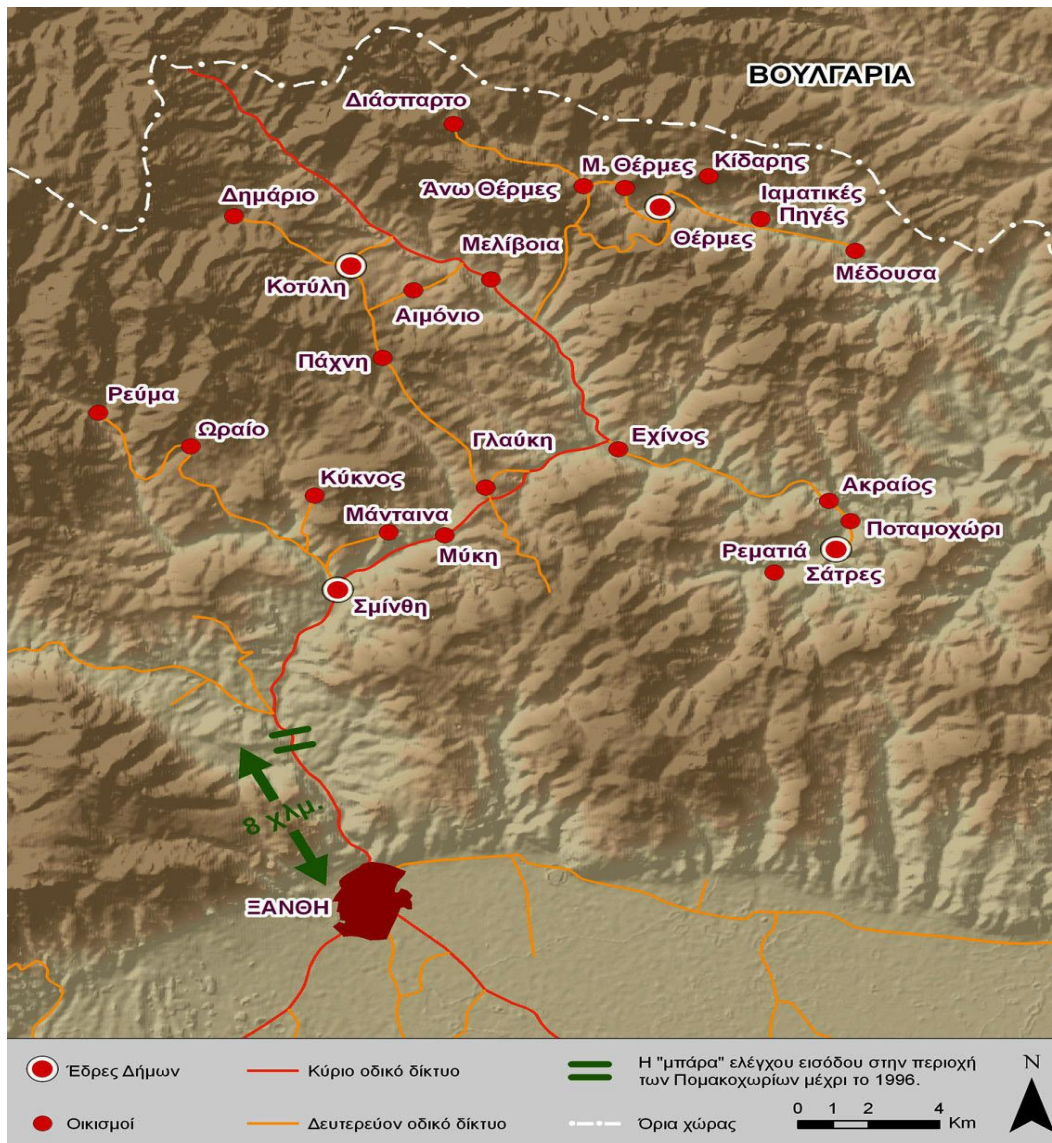
Με τον Ν. 289/76 "Περί παροχής κινήτρων για την ανάπτυξη παραμεθόριων περιοχών και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων" μέχρι τα **τέλη της δεκαετίας του 1980** αναπτύχθηκε στη Θράκη η βιομηχανία, η γεωργία, ο τριτογενής τομέας, ιδρύθηκε το ΔΠΘ και το Δ' Σώμα Στρατού. Η προσπάθεια αντιμετώπισης του προβλήματος της περιοχής υπήρξε όμως αποσπασματική - χωρίς χωροταξικό σχεδιασμό και προγραμματισμό και πολλές από τις επενδύσεις έμειναν ημιτελείς ή λειπούργησαν για λίγο³.

Από το **1990** η Θράκη βρίσκεται στο επίκεντρο της επικαιρότητας και διαφαίνεται πλέον η αναγκαιότητα ανάπτυξης της Θράκης και αναθεώρησης της μειονοτικής πολιτικής. Το 1991 πραγματοποιείται διακομματική σύσκεψη στη Βουλή με θέμα τη Θράκη και τα νησιά του Αν. Αιγαίου. Η αλλαγή στη μειονοτική πολιτική επικυρώνεται στο «Πόρισμα της διακομματικής επιτροπής για τις ακριτικές περιοχές». Στη παραπάνω πολιτικές διαδικασίες γίνεται πλέον αντιληπτή η σχέση της μουσουλμανικής μειονότητας με την υποβάθμιση της Θράκης και τα εθνικά συμφέροντα. Έτσι διαμορφώνεται ένα νέο πλαίσιο πολιτικής για τη Θράκη και από «νεκρή συνοριακή ζώνη» μετατρέπεται σε «πύλη προς την Ευρώπη». Βασική προϋπόθεση είναι η κατασκευή έργων υποδομής για την επέκταση του αναπτυξιακού S της χώρας προς τη Θράκη και σύνδεση με την Τουρκία και της Βαλκανικές χώρες.

Η μειονότητα στο σημείο αυτό αντιμετωπίζεται ως ανθρώπινο δυναμικό της τοπικής κοινωνίας και αποκαλείται αναπόσπαστο τμήμα του έμψυχου δυναμικού της χώρας. Όλα τα παραπάνω όμως έχουν πλέον δείξει πως το ελληνικό κράτος χρησιμοποιεί την μειονότητα σαν μέσο διαχείρισης των εθνικών της συμφερόντων. Έτσι και σε αυτή τη φάση δεν σημαίνει πως έχει αλλάξει η μειονοτική πολιτική της χώρας λόγω αναγνώρισης της κοινωνικής αδικίας που είχε επικρατήσει αλλά μάλλον για να υπερασπιστεί τα οικονομικά της τώρα συμφέροντα. Ο τρόπος που γίνεται αυτό είναι αφενός με το να αποτελέσει η μειονότητα φτηνό εργατικό δυναμικό στην αναπτυξιακή προσπάθεια της χώρας, ως "ισάξιο" κοινωνικό κομμάτι της και αφετέρου με το ξεκινήσει να κάνει επενδύσεις πλέον στην Ελλάδα. Οι διακρίσεις ουσιαστικά ενάντια στα μέλη της μειονότητας δεν σταμάτησαν και η κοινωνική και οικονομική τους κατάσταση αποτελεί ακόμα και σήμερα σημαντικό ζήτημα της εσωτερικής πολιτικής και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

³ Ακαδημία Αθηνών (συλλογικό τόμος), Η Ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές. Ακαδημία Αθηνών, 2^η έκδ., Αθήνα 1995.

Σε όλα τα παραπάνω, η μειονοτική ομάδα των Πομάκων, έχει υποστεί ενδεχομένως τη μεγαλύτερη κοινωνική αδικία λόγω του ότι μέσα σε όλο αυτό το πλαίσιο, θίχτηκαν επιπλέον και τα ιδιαίτερα γλωσσικά και πολιτισμικά τους στοιχεία. Ταυτόχρονα λόγω του σημείου εγκατάστασής τους – κυρίως στις ορεινές περιοχές – υπέστησαν πέρα από τον κοινωνικό και χωρικό αποκλεισμό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 // ΣΥΝΟΡΑ & ΣΥΝΟΡΙΑΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

i) Η εθνοκάθαρση

Η διαδικασία της ανταλλαγής πληθυσμών που προέβλεπε η Συνθήκη της Λωζάνης το 1923 επιβλήθηκε για πρώτη φορά στην ιστορία του Διεθνούς Δικαίου. Η εξαίρεση συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων - με κριτήριο τη θρησκεία- και αναγνώριση τους ως μειονότητα είναι και η τελευταία φορά που αποδέχονται οι δύο χώρες επίσημα την ύπαρξη μειονοτήτων. Έτσι ενώ στις δύο χώρες μέχρι το 1923 η συνύπαρξη θρησκειών, γλωσσών και εθνοτικών ταυτοτήτων αποτελούσε ένα φυσιολογικό και καθημερινό φαινόμενο μετά την ανταλλαγή επικράτησε η ιδεολογία της μονογλωσσικής, μονοθρησκευτικής και μονοεθνικής κουλτούρας η οποία απαξιώνει τις πολυπολιτισμικές πραγματικότητες και αποσιωπά το ίδιο της το παρελθόν. Με τις ανταλλαγές πληθυσμών η Ελλάδα απέκτησε ομοιογένεια ως εθνικό κράτος εκτός από τμήμα της Θράκης όπου παρέμεινε και ο μουσουλμανικός πληθυσμός που εξαιρέθηκε από την ανταλλαγή. Η υποχρέωση της ανταλλαγής φέρει το χαρακτήρα εθνοκάθαρσης, η οποία αποσκοπεί στην επίτευξη «εθνικής ομοιογένειας»⁴ με το νέο ελληνικό έθνος να αποτελείται από πολίτες χριστιανούς, έλληνες στη καταγωγή που μιλούν την ελληνική γλώσσα. .

Η συγκεκριμένη μελέτη εστιάζει στους Πομάκους που αποτελούν τη μία από τις τρεις ομάδες της μειονότητας και συγκεκριμένα με το κομμάτι που κατοικεί στο ορεινό τμήμα του Νομού της Ξάνθης. Η σλάβικη γλώσσα, η ισλαμική τους πίστη σε συνδυασμό με την αρχαία θρακική καταγωγή των Πομάκων και το γεγονός πως κατοικούσαν στην οροσειρά της Ροδόπης, ευνόησαν τη διακρατική αντιπαλότητα και ανέδειξαν τους Πομάκους σε παράμετρο της ελληνοβουλγαρικής διαμάχης. Κατά τον καθορισμό των διακρατικών συνόρων με τη Συνθήκη της Λωζάνης, ένα τμήμα των Πομάκων βρέθηκε στο έδαφος του ελληνικού κράτους, ενώ ένας μεγαλύτερος αριθμός βρέθηκε στην βουλγαρική επικράτεια. Τα σύνορα δεν διαίρεσαν με ξεκάθαρο τρόπο τους Έλληνες από τους Βούλγαρους γιατί και οι δύο χώρες δεν κατάφεραν να επεκτείνουν τις βασικές ιδεολογικές τους αξίες στους κατοίκους αυτών των ορεινών περιοχών. Οι πρώτοι θεωρήθηκαν από το ελληνικό κράτος ως κομμάτι της

⁴ Χριστόπουλος Δ.(επιμ.) 2008. Το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην ελληνική έννομη τάξη, ΚΕΜΟ- εκδ. Κριτική

μουσουλμανικής μειονότητας ενώ οι δεύτεροι λόγω της γλώσσας ως εξισλαμισμένοι Βούλγαροι.

Η επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής στηρίζεται στο νευραλγικό της σημείο και κυρίως στο γεγονός πως η συγκεκριμένη περιοχή βρίσκονταν υπό το καθεστώς της **επιτηρούμενης ζώνης** από την περίοδο του Ψυχρού πολέμου μέχρι το 1996. Αποτελούσε δηλαδή κομμάτι του ελληνικού κράτους που βρίσκονταν όμως υπό στρατιωτική επιτήρηση. Συνεπώς η περιοχή μελέτης ορίζεται στα βόρεια από τα **σύνορα** της χώρας που τη χωρίζουν από τη Βουλγαρία και στα νότια από τα εσωτερικά σύνορα που επέβαλε το ελληνικό κράτος στα πλαίσια του Ψυχρού πολέμου και χώριζε τελικά τους κατοίκους της περιοχής από τους υπόλοιπους Έλληνες πολίτες.

ii) Εθνικά Σύνορα

Η έννοια του συνόρου έχει καθορίσει το μοντέρνο έθνος-κράτος και είναι συνδυασμένη με τη έννοια της εθνικής-κρατικής κυριαρχίας. Για την επίτευξη της αποκλειστικής κυριότητας επί των εδαφών χρειάστηκαν αιώνες συγκρούσεων, πολέμων, σύναψης συμφωνιών και παραβίασής τους ώστε να διασφαλιστεί το σύστημα συγκέντρωσης της εξουσίας που συνιστά το σύγχρονο έθνος. Η κυριαρχία των σύγχρονων κρατών στηρίζεται σε αμοιβαία αποκλειόμενες εδαφικές επικράτειες και στη συγκέντρωση της κυριαρχίας στα έθνη.⁵ Η χωρική επικράτεια ενός έθνους είναι ουσιαστικά ένα εργαλείο, που χρησιμοποιήθηκε από τα έθνη-κράτη προκειμένου να εξασφαλίσουν την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων και να ελέγχουν το ανθρώπινο δυναμικό εντός των ορίων της. Ο καθορισμός των συνόρων ιστορικά έγιναν είτε λόγω φυσικών εμποδίων που χωρίστηκαν με φυσικό τρόπο δύο κράτη είτε τεχνητά, δηλαδή τα ανθρωπογενή γεωγραφικά όρια που χωρίζουν βίαια δύο κράτη μέσα από σύγκρουση για εδαφική κυριαρχία ως γεωγραφική έκφραση της κοινωνικής δύναμης μιας ομάδας⁶.

Οι συνοριακές περιοχές ορίζονται ως μεταβατικές ζώνες από έναν τρόπο ζωής σ' έναν άλλον. Συνήθως οι δυνάμεις εκατέρωθεν των συνόρων δεν είναι πλήρως αφομοιωμένες γεγονός που παρέχει δυνατότητες για αλληλοδιείσδυση και αμφισβήτηση μεταξύ των κρατών⁷. Για το λόγο αυτό σε πολλά κράτη η ανάπτυξη των συνοριακών

⁵ Σασσεν, Σ, Χωρίς έλεγχο; Η εθνική κυριαρχία και η ιδιότητα του πολίτη την εποχή της παγκοσμιοποίησης, Εκδ. Μεταίχμιο, 2001

⁶ Χατζημιχάλης,Κ., Όρια και περιοχές στην εποχή της παγκοσμιοποίησης

⁷ Λόης Λαμπριανίδης. 1997. Τοπική Ανάπτυξη και Περιοριστικές Ρυθμίσεις: η περίπτωση της επιτηρούμενης ζώνης στα χωριά των Πομάκων της Ξάνθης. Περιοδικό ΤΟΠΟΣ τ.13

περιοχών υποτιμάται υπό το φόβο πιθανής απώλειας των συγκεκριμένων περιοχών από την εθνική τους κυριαρχία.

Πέρα από την άποψη για τα σύνορα η οποία στηρίζεται στους όρους της εθνικής κυριαρχίας και της ισορροπίας δυνάμεων, υπάρχουν και άλλες ερμηνείες για την επίδραση των συνόρων χωρικά αλλά και στην αντίληψη των ανθρώπων που ζουν στις συνοριακές ζώνες. Τα σύνορα εμφανίζονται ως θεσμοί με δικούς τους κανόνες και λειτουργίες και στο πλαίσιο αυτό, καθορίζουν «ποιοι είμαστε εμείς» και «ποιοι είναι οι άλλοι» βάζοντας επιπλέον και κανόνες εισόδου και εξόδου.

Η λειτουργική διάσταση των συνόρων σχετίζεται με το ρόλο του φρουρού/τείχους προκειμένου να υπάρχει προστασία από τον κίνδυνο της άλλης πλευράς αλλά και ως φίλτρο που ξεχωρίζει τι θα περάσει τα σύνορα και τι όχι. Τα σύνορα διαχωρίζουν κάτι που εκ των προτέρων είναι διαφορετικό αλλά και το αντίστροφο. Μπορεί να λειτουργήσουν ως εργαλείο διαφοροποίησης αντιλήψεων ή πρακτικών που δεν υπήρχαν από πριν δημιουργώντας διαφορές που μπορεί να εμφανιστούν σαν απειλή ή σαν ευκαιρία (διαφορά εργατικού κόστους).⁸ Η αντίθεση μεταξύ των φιλελεύθερων οικονομικών προσεγγίσεων που προτείνουν ανοικτά σύνορα και των φόβων μαζικής μετανάστευσης (κλειστά σύνορα) από την άλλη, βρίσκει πρακτική εφαρμογή στα σύνορα μέσα από ένα επιλεκτικό άνοιγμα για κάποιους και ένα επιλεκτικό κλείσιμο για κάποιους άλλους.

Άλλη προσέγγιση είναι αυτή που διαχωρίζει την απόλυτα *οριοθετημένη συνοριακή γραμμή* και το *ασαφές σύνορο*. Στην πρώτη περίπτωση τα σύνορα είναι αυστηρά καθορισμένα και απαιτούν μια ομοιογένεια και μια συγκεκριμένη κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική πραγματικότητα στο εσωτερικό τους ενώ στην δεύτερη περίπτωση τα σύνορα είναι ρευστά, με συνύπαρξη διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών μοντέλων. Σε πολλές περιπτώσεις και παρά το γεγονός ότι το σύνορο χωρίζει δύο έθνη-κράτη, δεν υπάρχει απόλυτη αντιστοιχία ανάμεσα σ' αυτό και τις εθνοτικές σχέσεις που υποτίθεται ότι αποτυπώνει.

Το λειτουργικό πλαίσιο στις περισσότερες περιπτώσεις συνοριακών περιοχών είναι περιορισμός στην ελευθερία μετακίνησης από τη μία πλευρά των συνόρων στην άλλη. Αυτό προκύπτει μέσα από την άποψη πως τα σύνορα λειτουργούν ταυτόχρονα ως εμπόδιο στο δίκτυο υποδομών. Η πυκνότητα υποδομών και η χαμηλή

⁸ Τοπάλογλου, Λ., Πετράκος, Γ., Η οικονομική γεωγραφία των συνόρων. Μια συνοπτική βιβλιογραφική επισκόπηση, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 14(6): 105-118

προσβασιμότητα των περιοχών κοντά στα σύνορα - λόγω του ότι βρίσκονται στις απολήξεις των εθνικών δικτύων (μεταφορών, τηλεπικοινωνιών, ενέργειας κλπ) - αποτελεί σημαντικό εμπόδιο για την ανάπτυξη τους. Επίσης συνδέεται ο παράγοντας της προσβασιμότητας με την προοπτική της περιφερειακής ανάπτυξης, με αποτέλεσμα τα σύνορα να γίνουν συνώνυμο της λέξης εμπόδιο.

Από τα παραπάνω προκύπτει πως τα σύνορα παρουσιάζουν διπλό χαρακτήρα: κοιτούν ταυτόχρονα προς τα μέσα (εθνική επικράτεια) και προς τα έξω (διαχωρισμός από τ' άλλα κράτη)· ενώνουν και ταυτόχρονα χωρίζουν, περικλείουν ή αποκλείουν· είναι συγχρόνως πύλες, αλλά και εμπόδια στον έξω κόσμο, άλλοτε προστατευτικά και άλλοτε περιοριστικά· από τη μια πλευρά είναι αυταρχικά συμπεριλαμβάνοντας ή αποκλείοντας ανθρώπους πέρα από τη θέλησή τους, αλλά από την άλλη παρέχουν ασφάλεια και την αίσθηση μιας επικρατούσας ταυτότητας σε ένα δημοκρατικό σύστημα. Έτσι, οι συνοριακές περιοχές είναι τόποι ευκαιριών και ταυτόχρονα έντονης ανασφάλειας, ζώνες επαφής ή διαμάχης, συνεργασίας ή ανταγωνισμού. Φιλοξενούν διαφορούμενες ταυτότητες , ενώ ενισχύουν τη δυναμική διεκδίκηση της διαφορετικότητας από τους πολίτες που κατοικούν εκεί σε μια προσπάθεια διατήρησης της δικής τους ταυτότητας και παράδοσης έναντι των «άλλων»⁹.

⁹ Anderson J., O'Dowd L., (1999), «Borders, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meanings, Changing Significance», *Regional Studies*, 33(7): 593-604

iii) Κοινωνική Διάσταση Συνόρων

Πολλές μελέτες για τα σύνορα τελευταία, φωτίζουν μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο χώρο και στους ανθρώπους. Μέσα από τη σχέση αυτή προκύπτουν συλλογικές και ατομικές ταυτότητες του «εμείς» και οι «άλλοι» και ιεραρχούνται πολυδιάστατες εικόνες και αντιλήψεις για το συνοριακό χώρο.

Οι διαφορές στα νομοθετικά και διοικητικά συστήματα εκατέρωθεν των συνόρων, στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, στις ιστορικές και πολιτιστικές καταβολές λειτουργούν ως ανασταλτικοί παράγοντες στην επικοινωνία και στις επαφές μεταξύ των πληθυσμών και των οικονομιών τους. Επομένως τα κλειστά σύνορα μπορεί να δημιουργούν προβλήματα ασφάλειας καθώς καλλιεργούν την καχυποψία και την αίσθηση του αποκλεισμού. Οι αντιλήψεις για τον απέναντι είναι πιο επιρρεπείς στην υπερβολή, στη φαντασίωση ή στο φόβο. Με αυτή την έννοια ένα «σύνορο- τείχος» δεν εμποδίζει μόνο τη μετακίνηση και την επικοινωνία, αλλά κάνει την απέναντι πλευρά αθέατη και άγνωστη. Χαρακτηριστική περίπτωση εδώ αποτελούν τα σύνορα Ανατολής-Δύσης στην εποχή του ψυχρού πολέμου, τα οποία λειτούργησαν ως «παραμορφωτικός φακός» στις αντιλήψεις για την απέναντι πλευρά, λόγω παντελούς σχεδόν έλλειψης επικοινωνίας¹⁰.

Στη συζήτηση για το ζήτημα των συνόρων, υποστηρίζεται πως οι άνθρωποι που ζουν σε συνοριακές περιοχές διαφέρουν από αυτούς που ζουν στην ενδοχώρα ως προς το επίπεδο συνθηκών ζωής, αντίληψης για την διπλανή χώρα αλλά και της αλληλεπίδρασης που αναπτύσσουν με την απέναντι πλευρά στα πλαίσια του «εμείς» σε σχέση με τους «άλλους». Στην προσπάθεια των κρατών να καθορίσουν και να αναπαράγουν την εθνική τους ταυτότητα, πολλές φορές ο προσδιορισμός αυτός εδράζεται σε ιδεολογήματα μοναδικότητας και υπεροχής, ενώ άλλες φορές επιστρατεύεται για τον ίδιο σκοπό το επιχείρημα της εξωτερικής απειλής που θέτει σε κίνδυνο την εδαφική ακεραιότητα ή την πολιτιστική ταυτότητα. Όσο περισσότερο βέβαια είναι ομογενοποιημένος ο πληθυσμός ενός κράτους με όρους εθνολογικούς, θρησκευτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς, τόσο μικρότερες είναι οι αποκλίσεις στις αντιλήψεις του «ποιοι είμαστε» (Newman, 1998). Κατά συνέπεια οι εικόνες για τους

¹⁰ Τοπάλογλου, Λ., Πετράκος, Γ., Η οικονομική γεωγραφία των συνόρων. Μια συνοπτική βιβλιογραφική επισκόπηση, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 14(6): 105-118

«άλλους» στη γειτονική χώρα συσχετίζονται στενά με το βαθμό που οι εικόνες του «εμείς» είναι ως συλλογική ταυτότητα ευκρινείς και εύληπτες.¹¹

iv) Εσωτερικά Σύνορα – Επιτηρούμενη Ζώνη

Η περιοχή μελέτης βρίσκεται μεν στην ελληνικό επικράτεια, από την άλλη όμως τα αντιφατικά χαρακτηριστικά των κατοίκων της σε σχέση με το πρότυπο του Έλληνα πολίτη και οι ομοιότητες με τον πληθυσμό που βρίσκεται από την άλλη πλευρά δημιούργησαν τη αίσθηση πως τα σύνορα είναι διαπερατά. Στο όνομα της ασφάλειας τα σύνορα ενισχύονται και η περιοχή παραμένει κατά κάποιο τρόπο ανάμεσα στα δύο **κράτη**. Έτσι, αποκτάει καθοριστικό ρόλο για την μελέτη η περίοδος που η ορεινή περιοχή των Πομάκων χαρακτηρίζεται Επιτηρούμενη Στρατιωτική Ζώνη, κατά τη διάρκεια του Ψυχρού πολέμου με βάση το Δόγμα “Από Βορράν κίνδυνος” και με τον Ν. Ν.376 της 18/12/1936 «Περί μέτρων ασφαλείας και οχυρών θέσεων και παραμένει υπό το καθεστώς αυτό μέχρι το 1996.

Αρχικά ο ρόλος της Επιτηρούμενης Ζώνης ήταν κυρίως στρατιωτικός, προκειμένου να προστατεύεται η χώρα από πιθανές ενέργειες των χωρών των βόρειων συνόρων (κομμουνιστικές χώρες) - “από Βορρά κίνδυνος”. Στη φάση αυτή η Ε.Ζ. είχε μεγάλο βάθος και περιελάμβανε μεγάλο τμήμα κατά μήκος των συνόρων της χώρας. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, παρόλο που το αμυντικό δόγμα της χώρας άλλαξε και ο κίνδυνος προέρχονταν πλέον από ανατολή, η Ε.Ζ. εξακολούθησε να ισχύει για την περιοχή αυτή ενώ στην υπόλοιπη ελληνική επικράτεια καταργείται μέχρι το 1979. Άρχισε μεν να συρρικνώνεται αλλά το βάθος στο οποίο προχωρούσε, δεν ήταν ενιαίο για όλη τη ζώνη αλλά καθοριζόταν από την Επιτροπή Στρατιωτικής Ασφάλειας (ΕΣΑ) του νομού.

¹¹ Τοπάλογλου, Λ. , Πετράκος, Γ Στάσεις και αντιλήψεις στα σύνορα για τις «αρχικές συνθήκες»: Πρόβλημα ή πλεονέκτημα διασυνοριακής αλληλεπίδρασης;;, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 14(7): 119-142

Εικόνα 2- Επιτηρούμενη Ζώνη

Η επιλογή των περιοχών όπου η Ε.Ζ. είχε μεγαλύτερο βάθος δεν ήταν τυχαία αλλά προϊόν μιας αυταπόδεικτα αρνητικής σχέσης των μειονοτήτων με την άμυνα της χώρας¹². Σε δεύτερη φάση επομένως, ο ρόλος της Ε.Ζ. γίνεται τελικά πολιτικός, προκειμένου να υπάρχει έλεγχος του μειονοτικού πληθυσμού που ζούσε εντός της Ε.Ζ. και οικονομική εκμετάλλευση της περιοχής.

Μία μεγάλη περιοχή, που ήταν ενσωματωμένη στην οικονομία της χώρας, τέθηκε ξαφνικά κάτω από νέους σημαντικούς περιορισμούς, πέρα από αυτούς που είχαν οι Πομάκοι ως μέρος της μειονότητας. Οι σπουδαιότεροι περιορισμοί της περιοχής από το καθεστώς αυτό είναι οι εξής¹³:

- Άδεια εισόδου από την Αστυνομία προκειμένου κάποιος να εισέλθει στην Ε.Ζ. Η άδεια αυτή ήταν κάτι σαν διαβατήριο εσωτερικής χρήσης που επιδεικνύονταν στα σημεία ελέγχου – μπάρες – τα οποία ελέγχονταν από το στρατό.
- Οι κάτοικοι είχαν μια ειδική ταυτότητα, που έπρεπε να ανανεώνεται κάθε εξάμηνο.

¹² Λόης Λαμπριανίδης. 1997. Τοπική Ανάπτυξη και Περιοριστικές Ρυθμίσεις: η περίπτωση της επιτηρούμενης ζώνης στα χωριά των Πομάκων της Ξάνθης. Περιοδικό ΤΟΠΟΣ τ.13

¹³ Λόης Λαμπριανίδης. 1997. Τοπική Ανάπτυξη και Περιοριστικές Ρυθμίσεις: η περίπτωση της επιτηρούμενης ζώνης στα χωριά των Πομάκων της Ξάνθης. Περιοδικό ΤΟΠΟΣ τ.13

- Κανένας δεν επιτρεπόταν να μεταναστεύσει μέσα στην Ε.Ζ. ή από ένα χωριό της Ε.Ζ. σε άλλο, εκτός αν είχε άδεια από τη Νομαρχία της περιοχής, η οποία τη χορηγούσε, αφού πρώτα είχε συμβουλευτεί την Επιτροπή Στρατιωτικής Ασφάλειας (ΕΣΑ).
- Κανένας μη κάτοικος της Ε.Ζ. δεν επιτρεπόταν να ασκήσει οποιοδήποτε επάγγελμα μέσα σε αυτήν εκτός και αν είχε άδεια από την ΕΣΑ.
- Η ΕΣΑ μπορούσε να εκτοπίσει μέχρι και 5 χρόνια όποιον θεωρούνταν ύποπτος για την υπονόμηση της ασφάλειας της περιοχής.
- Όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι ήταν υποχρεωμένοι να συνεργάζονται με την ΕΣΑ διαφορετικά μπορεί ακόμη και να απολύονταν.
- Δεν επιτρεπόταν η είσοδος – έξοδος, εντός και εκτός της Ε.Ζ. ή η μετακίνηση από ένα χωριό σε άλλο εντός της Ε.Ζ. από τις 12 τα μεσάνυχτα μέχρι τις 5 το πρωί.
- Οι φυσικοί πόροι που βρίσκονταν μέσα στην Ε.Ζ. και που άνηκαν στο δημόσιο ή περιήλθαν στη κυριότητά του, ήταν κάτω από την αποκλειστική διαχείριση της ΕΣΑ. Για την διαχείριση δεν ίσχυαν οι σχετικές διατάξεις νομοθεσίας και επιτρεπόταν η εκμίσθωσή τους χωρίς δημοπρασία.

Υπό τις συνθήκες αυτές γίνεται σαφές πως ο πληθυσμός που ζει εντός των ορίων της επιτηρούμενης ζώνης έζησε για εξήντα χρόνια σε καθεστώς σημαντικών περιορισμών και ελέγχων με προεκτάσεις ακραίας κοινωνικής αδικίας. Η αποξένωση από την κυρίαρχη κοινότητα που είναι το έθνος, ισοδυναμεί με άνισους όρους συμμετοχής στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα. Δηλαδή μια δομική ανισότητα, ένα είδος απαρτχάιντ.

Η νοητική σημασία του συνόρου που αναλύθηκε παραπάνω παραμένει: το σύνορο είναι ακόμη ένα είδος ορίου γύρω από στοιχεία της εθνικής κουλτούρας, που διαχωρίζει ιεραρχεί τη διαφορετικότητα των πολιτισμών¹⁴. Η κοινωνική διάσταση των συνόρων ισχύει και για την περίπτωση των εσωτερικών αυτών συνόρων που επέβαλε η Ε.Ζ. και για την συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων των οποίων η εθνική ένταξη

¹⁴ Αφουξενίδης Α., Λεοντίδου, Λ., Χωρικός και Κοινωνικός Αποκλεισμός στα Σύνορα της Ε.Ε., Συνοριακές Πόλεις: Αίτια του Κοινωνικού αποκλεισμού στη Περιφέρεια της Ευρώπης

αμφισβητήθηκε. Έτσι «οι άλλοι» στη περίπτωση αυτή δεν είναι οι άνθρωποι ενός άλλου κράτους αλλά αυτοί που ζουν εντός της ζώνης αυτής.

v) Αποκλεισμός

Οι διαφορές των ανθρώπων αυτών σε σχέση με τη πλειονότητα αποτελούσε από μόνο του ζήτημα προκειμένου να ενταχθεί η μειονότητα στο νέο ελληνικό κράτος όμως η ελληνική κοινωνία δέχθηκε τη λήθη. Δηλαδή την επιλεκτική μνήμη που αποτελεί δομικό στοιχείο της εθνικής οικοδόμησης και αφήγησης¹⁵ με το να αποκλείσει την ομάδα αυτή από το κοινωνικό σύνολο. Διότι στη νεότερη ιστορία της χώρας δεν υφίσταται ένταξη χωρίς αφομοίωση και η αφομοίωση μιας ομάδας με αυτά τα χαρακτηριστικά που ζει στα σύνορα της χώρας δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Ο αποκλεισμός τους επέκτεινε την καχυποψία και η μειονότητα ορίστηκε από την μειονεκτική θέση και τις διακρίσεις που συνεπάγεται η εθνοτική ετερότητα στο πλαίσιο ενός έθνους – κράτους. Επομένως ο χωρικός αποκλεισμός ήταν έκφραση του κοινωνικού αποκλεισμού αλλά και το αντίστροφο.

Ο αποκλεισμός παραπέμπει στην αναπαράσταση της κοινωνίας ως χώρου, από τα νοητά όρια του οποίου κάποιοι βρίσκονται εκτός. Παραπέμπει σε μια κοινωνία διχοτομημένη στη βάση του «μέσα» και του «έξω» όπου το μέσα ορίζεται από ιδιότητες κοινωνικής κανονικότητας και το έξω από ιδιότητες και χαρακτηριστικά που αναιρούν τη κοινωνία και της δημιουργούν προβλήματα όπως ανεργία, περιθωριοποίηση, φτώχεια, αναλφαβητισμό κλπ¹⁶.

Η ελληνική πολιτική μέσα από διατάγματα, νομοθεσίες και αυθαίρετα διοικητικά μέτρα φρόντισε προκειμένου η μειονότητα να παραμείνει στο «έξω» και στο «άλλοι». Το πιο ορατό πεδίο ανάδυσης αυτής της τάσης αποτέλεσε η εκπαιδευτική πολιτική με βασικό συστατικό στοιχείο της την πρόθεση για ένα ιδιόμορφο κοινωνικό αποκλεισμό και που συνδυαστικά με τα υπόλοιπα μέτρα έβαζαν συνεχή εμπόδια στην κοινωνική ζωή και ένταξη των μειονοτικών πληθυσμών. Έτσι οι Πομάκοι αναγκάστηκαν για χρόνια να μαθαίνουν την τουρκική γλώσσα στο σχολείο, στην καθημερινότητα τους να μιλάνε την πομακική – με αποτέλεσμα τα ελληνικά να αποτελούν τρίτη γλώσσα για

¹⁵ Το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην ελληνική έννομη τάξη, 2008, Συλ. Τόμος Επιμ. Χριστόπουλος Δ. ΚΕΜΟ, Εκδ. Κριτική, 2008.

¹⁶ Πετράκη, Γ., Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός, 6^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Ίδρυμα Σ.Καράγιωγα, Αθήνα, 1998

αυτούς. Για το πληθυσμό που ζούσε στην Ε.Ζ. και η επαφή με τον υπόλοιπο πληθυσμό ήταν σπάνια, το φαινόμενο αυτό ήταν εντονότερο.

Κατά την περίοδο της δικτατορίας στην Ελλάδα, η μειονότητα βίωσε διπλή καταπίεση διότι για πρώτη φορά ελήφθησαν συστηματικά κατασταλτικά μέτρα ενάντια στα δικαιώματά τους. Τα μέτρα αυτά αφορούσαν στην παρεμπόδιση αγοράς και επέκτασης ακινήτων, με την ενεργοποίηση ενός μεταξικού νόμου για τις παραμεθόριες περιοχές. Ταυτόχρονα δυσκολεύονταν να βγάλουν επαγγελματικές άδειες, άδειες οικοδόμησης, τραπεζικά δάνεια, άδειες οδήγησης κλπ. Σκοπός της παραπάνω πολιτικής ήταν να γίνει αφόρητη η καθημερινότητα τους με σκοπό να μεταναστεύσουν από τα σημεία εγκατάστασής τους.

Οι δύσκολες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που αντιμετώπιζε η μουσουλμανική μειονότητα μέσω της περιθωριοποίησής της αλλά και της κατά συνέπεια εσωστρέφειάς της, συντελούσαν στην προβληματική ένταξη του πληθυσμού στην αγορά εργασίας¹⁷. Έτσι, στα μέσα της δεκαετίας του '60 δημιουργήθηκε μια τάση για εσωτερική μετανάστευση προς τα αστικά κέντρα της χώρας αλλά και ένα ρεύμα μετανάστευσης προς τη Γερμανία. Στη φάση αυτή φεύγει κυρίως ο αντρικός πληθυσμός είτε καθημερινά για δουλειά ως ανειδίκευτοι εργάτες προς τα κοντινά κέντρα είτε με εξάμηνα συμβόλαια για τα ναυπηγεία της Ελλάδας και της Γερμανίας ενώ οι γυναίκες παραμένουν στα χωριά όπου εξακολουθούν να ασχολούνται με την καλλιέργεια καπνού. Η μειονότητα αποτελεί το φτηνό εργατικό δυναμικό της χώρας.

Στα μέσα της δεκαετίας του '80, παρατηρείται ένα νέο κύμα εσωτερικών μεταναστών το οποίο ήταν αποτέλεσμα της πολιτικής "γραμμής" για διάσπαση (ποσοτικά και χωροταξικά) της μειονότητας ενώ αντίθετα δημιουργούνται κίνητρα προκειμένου να παραμείνει ο πλειονοτικός πληθυσμός στη Θράκη. Το ιδιαίτερο γεγονός εδώ είναι ότι προσφέρθηκαν θέσεις εργασίας στα αστικά κέντρα με μεταδημότευση η οποία ταυτόχρονα θα αποχαρακτήριζε τα άτομα από τον θεσμικό όρο "μειονοτικός". Ο όρος της μεταδημότευσης ήταν αυστηρά υποχρεωτικός εφόσον κάποιος θα ήθελε να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία για εργασία που του προσφερόταν. Η πολιτική αυτή

¹⁷ Αβραμοπούλου, Ε., Καρακατσάνη, Λ., Διαδρομές Ταυτότητας : Από τη δυτική Θράκη στο Γκάζι- Αναστοχασμοί και συγκρούσεις στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων. Η περίπτωση των τουρκόφωνων μουσουλμάνων στο Γκάζι, Περιοδικό Θέσεις, τ. 79, 2002

διαμορφώθηκε μέσα από τη διαπίστωση της ιδιόμορφης δημογραφικής κατάστασης στη Θράκη από την πολιτική ηγεσία, με αναφορές στον κίνδυνο "αφελληνισμού" της¹⁸.

Η κατάργηση των μέτρων διάκρισης και αποκλεισμού που ισχύουν στη Θράκη μέχρι το 1990 είναι ένα σημαντικό βήμα προς την *αρχή της ισονομίας και ισοπολιτείας*. Η ουσιαστική όμως ένταξη των μειονοτικών και η αποδοχή της εθνο-γλωσσικής ετερότητας στην ελληνική κοινωνία εξαρτάται από την εξάλειψη αντιλήψεων που συνδέουν την ιδιότητα του πολίτη με την καταγωγή, του κυρίαρχου ουσιοκρατικού ορισμού της εθνικής ταυτότητας¹⁹.

Ο αποκλεισμός της μουσουλμανικής μειονότητας από την πολιτική κοινωνία μπορεί να ερμηνευτεί μέσω μιας θεωρίας που υπαγορεύεται από τις εκάστοτε αντιλήψεις της κρατικής πολιτικής γύρω από τα "εθνικά συμφέροντα". Αυτό που τελικά διαφαίνεται από την ιστορική αναδρομή είναι πως συνολικά το ελληνικό κράτος αντιλαμβάνεται τους μουσουλμάνους μειονοτικούς ως εθνικά επικίνδυνες μάζες, εν δυνάμει εχθρούς τους οποίους προσπαθεί να αποβάλει από την επικράτεια της προκειμένου να αποκτήσει ένα ομοιογενές κράτος με κλειστά και ασφαλή σύνορα. Στα πλαίσια αυτά τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα που εμπεριέχονται στην ιδιότητα του πολίτη καταπατώνται μέσω του ελληνικού δικαίου ιθαγένειας που αναδιπλώθηκε μετά την ανταλλαγή πληθυσμών. Έτσι, όσοι δεν ανταλλάχθηκαν, μπορούν από δω και πέρα να στερούνται την **ιδιότητα του πολίτη** με τη δυνατότητα αφαίρεσης της ελληνικής ιθαγένειας. Το διάταγμα του 1927, η μετάλλαξη του σε άρθρο του Κώδικα Ελληνικής ιθαγένειας το 1955, η θωράκιση του μέσω του Συντάγματος του 1975 και η ισχύς του ως το 1998 αποδεικνύουν την υψηλή εθνική σημασία αυτής της πρακτικής.

Η ρατσιστική αυτή διάταξη, προέβλεπε ότι *«αλλογενής εγκαταλείπων το Ελληνικό έδαφος άνευ προθέσεως παλιννοστήσεως δύναται να κηρυχθεί απολέσας την Ελληνική ιθαγένεια»*. Διακρίνουμε δύο βασικές κατηγορίες για τα νομοθετήματα περί ιθαγένειας. Η πρώτη στόχευε στην εκκαθάριση των εθνικών, εθνοτικών και θρησκευτικών μειονοτήτων ενώ η δεύτερη στη πάταξη του κοινωνικού και πολιτικού εχθρού. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του υπ. Εσωτερικών, βάσει του άρθρου 19 αφαιρέθηκαν

¹⁸ Αβραμοπούλου, Ε., Καρακατσάνη Λ. ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ: ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ ΣΤΟ ΓΚΑΖΙ Αναστοχασμοί και συγκρούσεις στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων. Η περίπτωση των τουρκόφωνων μουσουλμάνων στο Γκάζι, Περιοδικό ΘΕΣΕΙΣ τ.79, 2002.

¹⁹ Το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην ελληνική έννομη τάξη, 2008, Συλ. Τόμος Επιμ. Χριστόπουλος Δ. ΚΕΜΟ, Εκδ. Κριτική, 2008.

συνολικά 60.044 ιθαγένειες, από τις οποίες 50.000 περίπου ανήκαν σε μουσουλμάνους της Θράκης²⁰. Τα κριτήρια εφαρμόστηκαν με εντελώς αυθαίρετο και ακραίο τρόπο – ιδιαίτερα το αν υπάρχει πρόθεση επανόδου - εφόσον περιλάμβανε ανθρώπους που δεν εγκατέλειψαν ποτέ την Ελλάδα, ανθρώπους που μετακινήθηκαν στην Αθήνα προκειμένου να εργαστούν ή ενώ υπηρετούσαν την στρατιωτική τους θητεία.

Το άρθρο 19 καταργήθηκε το 1998 χωρίς να έχει αναδρομική ισχύ διαιωνίζοντας την καταπάτηση του θεμελιώδους δικαιώματος αυτού της ιθαγένειας καθώς κ μια σειρά άλλων δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτό, όπως το δικαίωμα στην εργασία, στην ελεύθερη μετακίνηση κλπ.

²⁰ Κωστόπουλος, Τ., Η κληρονομιά του «εσωτερικού εχθρού» - Αφαιρέσεις Ιθαγένειας από το ελληνικό κράτος(1927-2003), Εκδ.ΕΕΔΑΠ, Ιστορία και συγκυρία της ελληνικής Ιθαγένειας, Αθήνα, 2005

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 // ΑΠΟ ΤΟ ΤΟΠΙΚΟ ΣΤΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ

ι) Μετασχηματισμοί

Με την πτώση των σοσιαλιστικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη και την εισροή μεταναστών, τη δεκαετία του '90, ξεκινάει μια νέα περίοδος και για την μειονότητα. Ο κίνδυνος από Βορρά πλέον έχει μετατραπεί σε ευκαιρία και η Θράκη και από «νεκρή συνοριακή ζώνη» μετατρέπεται σε «πύλη προς την Ευρώπη». Το νέο πλαίσιο πολιτικής είναι η ανάπτυξη της Θράκης και η σύνδεση με τις Βαλκανικές χώρες. Η άρση της μπάρας το 1996 και η κατάργηση του άρθρου περί ιθαγένειας το 1998 συνοδεύονται με μια γενικότερη στάση απέναντι στην μειονότητα και από εχθρός γίνεται «αναπόσπαστο τμήμα του έμψυχου δυναμικού της χώρας». Η μειονότητα στο σημείο αυτό, χρησιμοποιείται ως φτηνό εργατικό δυναμικό στην διαδικασία ανάπτυξης Θράκης ενώ η πρώην επιτηρούμενη ζώνη μπορεί πλέον να γίνει εκμεταλλεύσιμη - εφόσον το φυσικό περιβάλλον έχει διατηρήσει τα χαρακτηριστικά του αναλλοίωτα. Η γενικότερη όμως πολιτική των θετικών διακρίσεων της μειονότητας κάνει τα δικαιώματα να μοιάζουν με προνόμια. Οι διακρίσεις ουσιαστικά ενάντια στα μέλη της μειονότητας δεν σταμάτησαν και η κοινωνική και οικονομική τους κατάσταση αποτελεί ακόμα και σήμερα σημαντικό ζήτημα της εσωτερικής πολιτικής και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Μέσα από τις στρατηγικές αφομοίωσης ή ένταξης των Πομάκων, εμφανίζονται μετασχηματισμοί οι οποίοι αλλάζουν εντελώς την κατάσταση της περιοχής. Στα πλαίσια της ευρωπαϊκής πολιτικής που πρέπει να ακολουθεί η Ελλάδα, η μειονότητα αποτελεί ζήτημα για το οποίο έχει πολλές φορές στο παρελθόν κατηγορηθεί πως δεν συνεργάζεται η χώρα. Η μειονότητα από εχθρός, ο οποίος παραμένει αόρατος και επικίνδυνος για τη συνοχή του κράτους, εμφανίζεται ως αναγκαίο δυναμικό της χώρας και η πολυπολιτισμικότητα της Θράκης θεωρείται σημαντικό να διατηρηθεί. Στα πλαίσια της ευρωπαϊκής συνεργασίας η μειονότητα αποκτάει ελευθερία μετακινήσεων πλέον σε άλλη κλίμακα μαζί με την *ευρωπαϊκή ιθαγένεια*.

Η στρατηγική θέση της Θράκης και ιδιαίτερα της επιτηρούμενης ζώνης οδήγησε τους ορεσίβιους Πομάκους να θεωρούνται «φρουροί των συνόρων». Το άνοιγμα των συνόρων με την Βουλγαρία, τους μετατρέπει σε *υποδοχείς* και η πρώην Ε.Ζ. μετατρέπεται σε πόλο έλξης τουρισμού από τις βαλκανικές χώρες.

Η οικονομική ζωή των κατοίκων της συνοριακής ζώνης ήταν οργανωμένη σύμφωνα με παραδοσιακούς τρόπους και χαρακτηρίζεται ως οικονομία αυτάρκειας και

αυτοσυντήρησης²¹. Μέσα από την αλλαγή στις παραγωγικές σχέσεις, οι εργασιακές απαιτήσεις μεταβάλλονται και οι Πομάκοι προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες και συντελούνται κοινωνικοί μετασχηματισμοί προκειμένου να αφομοιωθούν οι αλλαγές. Αποτέλεσμα της προσαρμογής είναι τα μεταναστευτικά ρεύματα προς το εσωτερικό της χώρας ή προς άλλες ευρωπαϊκές πόλεις και η εμπλοκή σε μορφές ευέλικτης εργασίας.

Τα παραπάνω συνειρμικά παραπέμπουν στην συσχέτιση της μειονοτικής με την μεταναστευτική πολιτική και των διεθνών συνόρων με τα εσωτερικά σύνορα της επιτηρούμενης ζώνης. Έτσι η θέση πως η *«κατάργηση των συνόρων και ορίων αποτελεί τη γεωγραφική έκφραση της κοινωνικής δύναμης των ισχυρότερων, οι οποίοι έχουν και τη δυνατότητα να νομιμοποιήσουν τις επεμβάσεις τους»*²² επαληθεύεται.

ii) Μειονότητα και Μετανάστες

Σύμφωνα με την ανθρωπολογική διατύπωση *«οι διεθνικοί μετανάστες είναι μετανάστες των οποίων οι καθημερινές ζωές εξαρτώνται από πολλαπλές και διαρκείς διασυνδέσεις διαμέσου των διεθνών συνόρων και των οποίων οι ταυτότητες διαμορφώνονται σε σχέση με περισσότερα από ένα κράτη»*. Η κατάσταση του «να ζεις ανάμεσα», σε έθνη, σύνορα και ταυτότητες η οποία αγγίζει και το τμήμα της μειονότητας που εξετάζουμε. Το φαινόμενο των ιστορικών μειονοτήτων και αυτό της μετανάστευσης δεν είναι άσχετα μεταξύ τους ειδικά όταν προσεγγίζουμε τα φαινόμενα της ετερότητας. Ο αποκλεισμός που βιώνουν οι δύο ομάδες προκύπτει σε σχέση με την εθνοπολιτισμική και κοινωνική διαφοροποίηση τους από το κομμάτι που χρειάζεται να ενταχθούν. Η αντίληψη του ομοιογενούς κράτους, συνεχίζει να είναι παρούσα και σε αυτό το πλαίσιο, οι μειονοτικοί πληθυσμοί και οι μετανάστες εξακολουθούν να είναι δέκτες κοινωνικά κατασκευασμένων και θεσμικά κατοχυρωμένων διακρίσεων στα όρια του κράτους.

Στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης, οι μετανάστες *φέρνουν στο προσκήνιο την ένταση που προκαλούν* οι αντιτιθέμενες προτεραιότητες για την προστασία των

21

Φραγκόπουλος Ι., 2006. Από το τοπικό στο παγκόσμιο: Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές διαστάσεις της μετάβασης για τους Πομάκους της συνοριακής ζώνης της Ξάνθης. Επιστημονικό Περιοδικό Αειχώρος. Τόμος 5, τ. 1

22

Χατζημιχάλης, Κ., Όρια και περιοχές στην εποχή της παγκοσμιοποίησης

δικαιωμάτων και τη διασφάλιση της κρατικής κυριαρχίας Η Sassen, προσεγγίζει το ζήτημα της μετανάστευσης ως πεδίο εξέτασης της αποκλειστικής, κρατικής δικαιοδοσίας σε σχέση με τον έλεγχο των συνόρων πριν και μετά την παγκοσμιοποίηση καθώς και την αύξηση της διεθνούς επιρροής ως προς τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η κοινότητα των κρατών αναγνωρίζει την ανάγκη της άρσης των συντοριακών ελέγχων επί των ροών κεφαλαίου, πληροφοριών, υπηρεσιών που επιβάλλει η παγκοσμιοποίηση. Όταν πρόκειται όμως για τους μετανάστες το εθνικό κράτος ασκεί με όλη του την παλιά μεγαλοπρέπεια της αυτοκρατορίας το κυρίαρχο δικαίωμα του να ελέγχει τα σύνορα²³.

Σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο, με τη παγκοσμιοποίηση απαξιώνεται η σημασία των γεωγραφικών ορίων για την κοινωνική και οικονομική ζωή σε διάφορες κλίμακες. Με τη λογική αυτή τα έθνη-κράτη, οι περιφέρειες και οι πόλεις που έχουν σαφή γεωγραφικά όρια είναι ξεπερασμένες απέναντι στις απαιτήσεις της νέας οικονομίας²⁴. Σύμφωνα με τον Χατζημιχάλη δεν υφίσταται μια γενική και αόριστη απαξίωση της σημασίας και της λειτουργίας των ορίων αλλά νέες μορφές ανάπτυξης / ενσωμάτωσης και περιθωριοποίησης / αποκλεισμού συγκεκριμένων τόπων, δραστηριοτήτων και κοινωνικών ομάδων.

// ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο χωρο-κοινωνικός αποκλεισμός συνεπάγεται την περιθωριοποίηση ατόμων ή ομάδων με κριτήριο την εθνοτική τους ταυτότητα και συνδέεται άμεσα με τη δυνατότητα ισότιμης συμμετοχής στις κοινωνικές λειτουργίες και στην οριοθέτηση του έθνους. Η ταξινόμηση και κατηγοριοποίηση των πολιτών με κριτήρια που σχετίζονται με την εθνικότητα και την πολιτισμική ιδιαιτερότητα δημιουργεί, στα πλαίσια της άσκησης του κοινωνικού ελέγχου ατόμων, τον αποκλεισμό ο οποίος περιβάλλεται από στερεότυπα.

Σε μια περίοδο που αυξάνεται διαρκώς η βαρύτητα των αποεδαφοποιημένων συνόρων εις βάρος των γεωγραφικά προσδιορισμένων, η πολυπολιτισμικότητα αποτελεί τμήμα της σύγχρονης ευρωπαϊκής κοινωνίας και αναδύεται η έννοια της διεθνούς- παγκόσμιας κοινωνίας η οποία "εισβάλλει" στην τοπική κοινότητα. Έτσι η

²³ Σάσεν Σ., 2003, Χωρίς έλεγχο; Η εθνική κυριαρχία, η μετανάστευση και η ιδιότητα του πολίτη την εποχή της παγκοσμιοποίησης, Αθήνα, Μεταίχμιο

²⁴ Χατζημιχάλης, Κ. Όρια και περιοχές στην εποχή της παγκοσμιοποίησης

τοπική κοινωνία βιώνει μια σειρά δομικούς μετασχηματισμούς σε επίπεδο οικονομίας και κοινωνικής οργάνωσης. Η ετερότητα στην διαδικασία αυτή αναδύεται μέσω της διεθνούς–παγκόσμιας κοινωνίας η οποία γίνεται ορατή μεταξύ άλλων μέσω της εποχικής μετανάστευσης και της μετανάστευσης στα αστικά κέντρα ή την Ευρώπη. Η διεθνής–παγκόσμια κοινωνία ενοποιεί το χώρο μεταξύ της τοπικής κοινότητας και της διεθνούς "κοινότητας" αποδυναμώνοντας έμμεσα το κράτος ενώ γίνεται ορατή μεταξύ άλλων με την ενίσχυση υποδομών (συγκοινωνίες, υγεία, κ.ά.) στην ορεινή ζώνη, ενώ ο χώρος διευρύνεται μέσω της διεύρυνσης των συνόρων της ευρωπαϊκής ένωσης. Η πρώην επιτηρούμενη ζώνη μετατρέπεται σε σημείο σύνδεσης της Ελλάδας με τη Βουλγαρία και τα κοινά στοιχεία των Πομάκων της Ελλάδας με την απέναντι πλευρά προβάλλονται ως αποδεικτικό στοιχείο της κοινής καταγωγής και ιστορίας των δύο χωρών ενώ ταυτόχρονα οι Πομάκοι στα όρια της Ελλάδας συνεχίζουν να θεωρούνται «ξένοι».

Βιβλιογραφία

1. Τρουμπέτα, Σ., 2001. Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων, ΚΕΜΟ- εκδ.Κριτική
2. Το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην ελληνική έννομη τάξη, 2008, Συλ. Τόμος Επιμ. Χριστόπουλος Δ. ΚΕΜΟ, Εκδ. Κριτική, 2008.
3. Ακαδημία Αθηνών (συλλογικό τόμος), Η Ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και Προοπτικές. Ακαδημία Αθηνών, 2η έκδ., Αθήνα 1995.
4. Μ. Ιμαμ και Ο. Τσακηρίδη, 2003. Μουσουλμάνοι και Κοινωνικός αποκλεισμός, Εκδ. Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα
5. Θ.Ι. Θεοδώρου, 2012. Μουσουλμανική Μειονότητα στη Θράκη και Οι Μειονότητες στην Ευρώπη 1923- 2010 – Μια ολιστική Ανθρωπολογική προσέγγιση. Εκδόσεις Σπανίδη, Ξάνθη.
6. Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός, 6^ο Επιστημονικό Συνέδριο, Ίδρυμα Σ.Καράγιωγα, Αθήνα, 1998
7. Σάσσην Σ., 2003, Χωρίς έλεγχο; Η εθνική κυριαρχία, η μετανάστευση και η ιδιότητα του πολίτη την εποχή της παγκοσμιοποίησης, Αθήνα, Μεταίχμιο
8. Γιαννοπούλου, Μ., 1994. Τυπολογικές συσχετίσεις χωροταξικών και οικιστικών χαρακτηριστικών των αγροτικών οικισμών Ξάνθης και Ροδόπης. Διδακτορική Διατριβή, ΔΠΘ, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Ξάνθη
9. Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Δήμου Μύκης 2011 – 2014.Στρατηγικός Σχεδιασμός, ΠΑΜΘ
10. Κόκκας, Ν., Ν. Κωνσταντινίδης , Ρ. Μεχμεταλή, 2003. Τα πομακοχώρια της Θράκης. Εκδόσεις Οδυσσέας.
11. Παύλου, Μ., Σκουλαρική, Α., (επιμ.), Μετανάστες και Μειονότητες- Λόγος και Πολιτικές, ΚΕΜΟ3, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009.
12. Κωστόπουλος, Τ., Το Μακεδονικό της Θράκης – Κρατικοί Σχεδιασμοί για τους Πομάκους(1956-2008), ΚΕΜΟ1, Εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009
13. Σπυριδάκης, Μ., (επιμ.), Μετασχηματισμοί του χώρου – Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2009
14. Bauman, Z., Πλούτος και ανισότητα – Μας ωφελεί όλους ο πλούτος των ολίγων?, εκδ. Οκτώ, Αθήνα 2013,

Αρθρογραφία

1. Λόης Λαμπριανίδης. 1997. Τοπική Ανάπτυξη και Περιοριστικές Ρυθμίσεις: η περίπτωση της επιτηρούμενης ζώνης στα χωριά των Πομάκων της Ξάνθης. Περιοδικό ΤΟΠΟΣ τ.13
2. Ιωάννης Φραγκόπουλος.2006. Από το τοπικό στο παγκόσμιο: Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές διαστάσεις της μετάβασης για τους Πομάκους της συνοριακής ζώνης της Ξάνθης. Επιστημονικό Περιοδικό Αειχώρος .Τόμος 5, τεύχος 1
3. Φ. Τσιμπιρίδου, 1994. ΧΩΡΟΣ: ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ – Ανθρωπολογική πρόταση ανάγνωσης του χώρου στα πομακοχώρια του νομού Ροδόπης. Περιοδικό Εθνολογία, τ. 3.
4. Χατζημιχάλης Κ., 2002, Όρια και περιοχές στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, Πρακτικά 6ου Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη
5. Χωριανόπουλος Ι., 2013, Κοινωνικός αποκλεισμός και διακυβερνητικά δίκτυα συνεργασίας : Το δίλημμα της μουσουλμανικής μειονότητας ανάμεσα στη συμμετοχή και στη ρήξη, ΕΚΕ.
6. Αθανασίου Α., Τσιμουρή Γ., 2013, Χαρτογραφώντας τη βιοπολιτική των συνόρων Χαρτογραφώντας τη βιοπολιτική των συνόρων : Σώματα , τόποι , απεδαφοποιήσεις, ΕΚΕ.
7. Δημούλης Δ. και Lunardi S., 2011, Οι αποσιωπημένες λειτουργίες της ιδιότητας του πολίτη. Αποκλεισμός, ιδεολογική νομιμοποίηση, ασημαντότητα, Περιοδικό Θέσεις, τ.116.
8. Κωστόπουλος Τ., 2005, Η κληρονομιά του «εσωτερικού εχθρού». Αφαιρέσεις ιθαγένειας από το ελληνικό κράτος (1927 – 2003), Εισήγηση στην εκδήλωση ΕΕΔΑΠ.
9. Τοπάλογλου, Λ. , Πετράκος, Γ Στάσεις και αντιλήψεις στα σύνορα για τις «αρχικές συνθήκες»: Πρόβλημα ή πλεονέκτημα διασυνοριακής αλληλεπίδρασης;, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 14(7): 119-142
10. Τοπάλογλου, Λ. , Πετράκος, Γ,. Η οικονομική γεωγραφία των συνόρων. Μια συνοπτική βιβλιογραφική επισκόπηση, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 14(6): 105-118
11. Anderson J., O'Dowd L., (1999), «Borders, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meanings, Changing Significance», Regional Studies, 33(7): 593-604
12. Αφουξενίδης Α., Λεοντίδου, Λ., Χωρικός και Κοινωνικός Αποκλεισμός στα Σύνορα της Ε.Ε., Συνοριακές Πόλεις: Αίτια του Κοινωνικού αποκλεισμού στη Περιφέρεια της Ευρώπης
13. Μάρω Γιαννοπούλου – Ρουκούνη, Γ.Ρουκούνης, Π. Λουκάκης. 1984. «Οι ανοιχτές πόλεις» του νομού Ξάνθης. Περιοδικό Θρακικά Χρονικά, τ.39
14. Αβραμοπούλου, Ε., Καρακατσάνη, Λ., Διαδρομές Ταυτότητας : Από τη δυτική Θράκη στο Γκάζι-Αναστοχασμοί και συγκρούσεις στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων. Η περίπτωση των τουρκόφωνων μουσουλμάνων στο Γκάζι, Περ. Θέσεις, τ. 79, 2002

Διαδίκτυο

1. <http://pomakohoria.blogspot.gr>
2. <http://www.zagalisa.gr>
3. <http://www.enet.gr/>